

JOURNAL OF ART AND DESIGN RESEARCHES
SANAT ve TASARIM
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

Endüstriyel Gelişme: Modernleşme Bağlamında Sanat Eseri ve Sanatçının Dönüşüm Süreci

Industrial Development: Art in The Content of Modernization and Transformation Process of Artist

Nilüfer ÖZAKÇAOĞLU

Öz

Abstract

Sanayi devrimi ile gelişen süreç endüstrileşmede olduğu gibi modern sanatta da bir yenileşme hareketinin başlamasına neden olmuştur. Makineleşmenin artması aynı üretim bandını kullanarak farklı ürünler üretebilmeye ve esnek üretim modellerinin gelişimine imkan tanıyan 'Post-Fordist' süreç, sanatta da artık hazır nesne kullanımının başlamasına yol açmıştır. Bu bağlamda kültürde yaşanan hızlı değişimlerin etkisi, teknolojik ilerleme sayesinde bir sanat eserinin yeniden üretilebilirlik potansiyelini arttırarak yaratım sürecini kökten değişime uğratmıştır. Nitekim sanat kendi süreci içinde yaşadığı döneme, kültürler arası aktarıma, kültür melezleşmesine katkı sağlayacak değişim hareketlerine de öncülük eder. 1940'lı yıllarla birlikte hız kazanan teknolojik yenileşme hareketleri; hazır nesne, fotoğraf, video gibi artık mevcut sanat uygulamaları içerisinde yer bulmaya başlamış ve sergi/ sergileme malzemesi haline dönüşmüştür. Hazır bir malzemenin galeride izleyicilerle buluşması beraberinde seri üretim ürünlerine artık farklı bir yönden bakmanın gerekliliğini doğurmuştur. Duchamp'ın pisuvarı doğrudan bu tartışmanın sanat piyasasında yer bulmasına öncülük etmiştir. Artefact üretim biçimi ve gösterim durumu, endüstriyel gelişme unsuru ile birlikte zaman ve mekân mefhumunu ortadan kaldırmıştır. El işçiliğinin yerini dijitalleşmeye bırakması, Web teknolojilerindeki yazılım ve kodlama teknikleri sanatın piyasalaştırılmasına hız kazandırmıştır. Bu da 'eser ve tasarım' arasında bir ilişkisellik olgusunu ortaya çıkarmıştır. Nihai olarak, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve teknolojik 'ilerlemenin' etkisi coğrafyaları özgün alanlar olmaktan çıkarmış, sanatın geniş kitlelere ulaşmasına imkan sunarak ortak duygulanımlar yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri Devrimi, Sanatçı, Sanat Eseri, Çağdaş Sanat, Teknoloji

The process that progressed with the industrial revolution led to the start of an innovation movement in modern art as well as in industrialization. The increase of mechanization allows to be able to produce different products using the same production band and the Post-Fordist process, which enables the development of flexible production models, has led to the start of the use of ready-made objects in art. Within this context, the effect of the rapid changes in culture has radically changed the process of creation by increasing the reproducibility potential of a work of art by the virtue of technological progress. Thus, art in its own process pioneers the era it lives, the transition between cultures, and the change movements that will contribute to the cultural hybridization. In 1940s, accelerating technological innovation movements, ready-made objects, photos, videos, etc. has begun to find a place as an exhibition material in the existing art practices. The meeting of a ready-made material with the viewer in the gallery has led to the necessity of looking at mass production products from a different perspective. Duchamp's Fountain directly pioneered this debate to find a place in the art market. Artefact production style and display situation have eliminated the notion of time and space together with the industrial development. Leaving hand-workmanship to digitize, software and coding techniques in web technologies have accelerated the marketisation of art. This has revealed a relationship between art and design. Consequently, the spread of mass media and the impact of the technological process has left the geographies out of original areas, it has created common affectivity by allowing art to reach the large mass.

Keywords: Industrial Revolution, Artist, Artwork, Contemporary Art, Technology

- **Alıntılama:** Özakçaoğlu, N. (2021). Endüstriyel Gelişme: Modernleşme Bağlamında Sanat Eseri ve Sanatçının Dönüşüm Süreci. Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi, 2(2), 58-65.
- **Sorumlu Yazar:** Doktora Öğrencisi, Nilüfer Özakçaoğlu, Marmara Üniversitesi, mailnilufer@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7320-5953.

Giriş

Bu çalışma sanayi devriminin modernleşme çağında sanatçı ve sanat eseri üzerindeki etkisini ve dönüşüm sürecini göstermeyi amaçlamaktadır. 18. yüzyılda ilk işaretleri görülen sanayi devrimi geleneksel tekniklerle süregelen gündelik yaşamı köklü ve artık geri dönülemez biçimde etkilemiştir. Basit bir dokuma tezgahı ve ardından buharın metal dişlileri sistematik işleyişe sokmasıyla devam eden süreç sadece pratik yaşamı kolaylaştırmak ve dönüştürmekle kalmamıştır aynı zamanda bireylerin yaşamını da zoraki etkilemiştir. 18. yüzyıldan itibaren hem gündelik pratikler hem de kavramsal tanımlamalar yeniçağın yeni kurallarına göre şekillenmiştir. Sosyal döngünün başat aktörlerinden olan sanatçı ve üretimleri de bu dönüşümden kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. Nesnelerin bantlar üzerinde seri biçimde üretilmesi, sanatçının da geleneksel olanı sorgulamasına ve dahası teknolojik yenileşme sayesinde alternatif materyallerle sanat eserinin yeniden üretilebilirlik potansiyelini arttırmış hazır nesne, fotoğraf ve video gibi alanların mevcut sanat uygulamaları arasında yer almasında önemli rol oynamıştır.

Yöntem

Araştırmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Konu ile ilgili kitaplar, lisansüstü tezleri, web siteleri ve dergiler taranarak sanayi devriminin modernleşme ve modern sanat üzerindeki etkisi incelenmiştir. Aynı zamanda araştırma kapsamında sanayi devrimin sanatçı ve sanat eserinin dönüşüm sürecine etkisi irdelenmiştir.

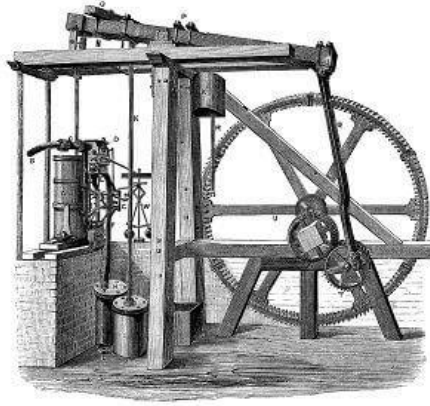
Sanatsal Oluşum ve Dönüşüm

Sanat kavramı her sınıfta ve bağlamda her daim gündemde olmayı, kendine toplumsal hayat içerisinde anlam kazandırmayı başaran bir faaliyet olmuştur. Toplumların tarihinde her dönem farklı ihtiyaçlar ve gereksinimlerle yola çıkan sanat; zaman, mekan, toplumsal ve kültürel koşullara bağlı olarak farklılık ve gelişim gösterir. Nitekim sanat kendi süreci içinde yaşadığı döneme, kültürler arası aktarıma, kültür melezleşmesine katkı sağlayacak yenileşme hareketlerine de öncülük eder. Bunun yanında toplumsal olayların, etkinliklerin kültürler arası aktarımın sanatla ilişkisinin ve etkileşiminin olması da kaçınılmazdır. Sanat kendi içerisinde deneyimlediği süreci bir iletişim aracı olarak kullanabilmektedir. Sanat ve toplumsal değişim arasında bir ilişkisellik durumu söz konusudur. Özellikle son dönemlerde sanat dünyası ve piyasasının sürekli gelişimi ve teknolojik yenileşme unsurları, sanat/sanatçı için yenilenme ve dönüştürme süreci olarak adlandırılabilir.

Sanayi Devrimi ve Sanat

Görsel 1. Sanayi Devrimi

Görsel 2. Buhar Makinesi¹

Sanayi Devrimi ya da Endüstri Devrimi; 18. ve 19. yüzyıllarda, Avrupa ve İngiltere'de başlayan tarım ve zanaata yönelik bir ekonomiden yeni buluşların üretim gücüne uygulanması, tekstil, demir ve çelik endüstrileri ile taşımacılık alanlarında yaşanan gelişmeler sayesinde, buhar gücüyle çalışan makinelerin makineleşmiş endüstriyi doğurmasıdır. Sanayi devrimi üretiminin egemen olduğu emek gücünün yerini makinelerin aldığı bir ekonomiye geçiş süreci olarak tanımlanmaktadır. Bilimi kullanarak insanın alet yapma olgusunun birleşmesi, 'işçilik', 'el sanatları' veya 'sanat'ın ön plana çıkışına ortam hazırlamıştır. *Bu etkileşim sonrası sanayi ürünleri pazarda kendilerine yer bulmak için sanata ve sanatçılara ihtiyaç duymuştur. Buna mukabil sanayi ürünleri içerisinde sanatsal unsurların giderek daha fazla yer alması sanat anlayışında bir ikilemin doğmasına da yol açmıştır* (Yılmaz, 2010,s. 335). Sanatçıların Sanayi Devrimi ile yaşanan değişimin etkilerinden hem doğrudan hem de dolaylı olarak faydalandıkları görülmektedir. Bu süreç endüstrileşmede olduğu gibi modern sanatta ve sanatçıların sanat anlayışlarında da bir yenileşme hareketinin başlamasına ve yaşanan sınırsız malzeme bolluğunun da katkısıyla, sanatta yeni formlar oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Örneğin tüp boya gibi malzemelerin üretimi ve ulaşılabilirliği sanatçıların yaratım etkinliklerini

¹ James Watt'ın buhar makinesi (1763) Sanayi Devrimini başlatan en önemli teknik gelişmedir.

artırmıştır. Bilinegelen konular dışında, gerçekliğin ve yaşamın önemli bir parçası olan endüstri hayatının sahneleri, giderek sanatta daha fazla keşfedilen bir konu haline gelmiştir. Özellikle demir ve çelik fabrikaları, silah fabrikaları ve demiryolu ray fabrikaları sahnelerinin tablolarla yansıdığı bir süreç olmuştur. Bu sürecin bir diğer getirisi ise sanat pazarına girerek kolay bir şekilde sanat eseri satın alabilen fabrika sahipleri olmuştur. Ayrıca yarattıkları dünyanın sanatçılar tarafından tasvir edilmesini talep ederek üretilen sanat nesnesi ile toplumsal belleğin oluşmasında ve olaylara bakış açısı yaratmada etkin rol oynamıştır.

Makineleşmenin artması aynı üretim bandını kullanarak farklı ürünler üretebilmeye ve esnek üretim modellerinin gelişimine imkan tanıyan 'Post-Fordist'² süreç, sanatta da artık hazır nesne kullanımının başlamasına yol açmıştır.

Bu bağlamda kültürde yaşanan hızlı değişimlerin etkisi ve teknolojik yenileşme sayesinde bir sanat eserinin yeniden üretilebilirlik potansiyelini arttırarak yaratım sürecini kökten değişime uğratmıştır. 1940'lı yıllarla birlikte hız kazanan teknolojik yenileşme hareketleri; hazır nesne, fotoğraf, video gibi artık mevcut sanat uygulamaları içerisinde yer bulmaya başlamış ve sergi/sergileme malzemesi haline dönüşmüştür. Hazır bir malzemenin galeride izleyicilerle buluşması beraberinde seri üretim ürünlerine de farklı bir yönden bakmanın gerekliliğini doğurmuştur. Duchamp'ın pisuarı doğrudan bu tartışmanın sanat piyasasında yer bulmasına öncülük etmiştir. 'Sanatçıların, geniş bir modernite içinde üretici olarak işlev görmesinin, sanat yapmaktan sanat dünyasına katılmaya kadar bir sorumluluk aktarımından etkilenen bir analiz, bugün bir avangardın var olabileceğini göstermektedir'(Dimitrakaki, 2017). Günümüz sanat ortamlarında, sanatçıdan bahsedilirken sanatçı yerine 'sanat üreticisi' kavramıyla karşılaşmaktayız. Nitekim sanat eseri içinde 'iş' denmesi doğrudan bu piyasalaştırma arzusunun bir sonucudur. Tüketim odaklı bir terminolojinin oluşmasında galerici ve küratörlerin 'çabaları' azımsanmayacak derecededir. Baudrillard'ın da ifade ettiği gibi *"'tüketim' in tüm yaşamı kuşattığı, tüm etkinliklerin aynı birleştirici biçime uygun olarak zincir oluşturduğu, insanı ödüllendirme yollarının saat be saat önceden ayarlandığı, 'çevre'nin bir bütün oluşturduğu, bütünüyle iklimlendirildiği, düzenlendiği, kültürleştirildiği noktadayız."* (Baudrillard, 2008, s. 20). Sanat dünyasında bu etkileşim kendini göstererek, birçok şey piyasaya yönelik tasarlanır ve biçimlenir olmuştur.

Görse 3. Marcel Duchamp, Fountain 1917, (Replica 1964)

² Post-Fordizm; tüketim taleplerini karşılayabilmek için üretimin esnek bir modelde yerine getirildiği, işgücü ve makineleşmede esnek uzmanlaşmanın sağlandığı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretimde yaygın olarak kullanıldığı bir üretim ve birikim rejimidir.

21.yüzyıl sanat dünyası için bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Çağdaş sanat çok çeşitli malzemelerden ve araçlardan faydalanarak yeni ilkeleri, unsurları ve sanatsal elemanları sanata kazandırmaya uğraş edinmiştir.

Resim sanatına ek olarak iki yakın tür olan dijital görüntüleme ve internet gibi en yeni teknolojiler de bu araç ve malzemelere dâhildir. Artefact üretim biçimi ve gösterim durumu, endüstriyel yenileşme unsuru ile birlikte zaman ve mekân mefhumunu ortadan kaldırmıştır.

Baudrillard' a göre bugün çok sayıda sanatçı, doğrudan bilgisayarla, dijital imgelerle çalışmıyor olsa da, daha önce yapılan şeyleri yeniden yapıp, birleştirip, yorumladıkları sürece teknolojinin imkânları dâhilinde elde edebilecekleri sonuçla aynı sürece dâhil olmaktadır. Bilgisayarlara ihtiyaçları yoktur. Kendi içinde sanat olmaktan çıkan bu sonsuz melezleşme, zihinde oluşmaktadır (Baudrillard, 2011, s. 94-95).

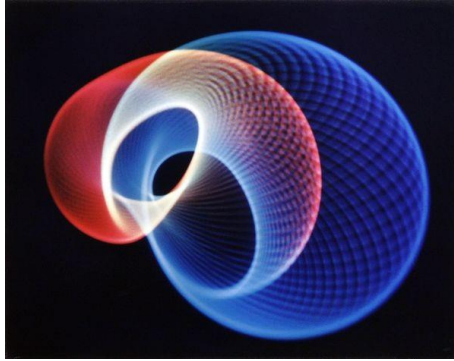
Geçmişten günümüze sanatsal üretim “geleneksel yöntem”, “mekanik üretim” ve “dijital yöntem” olmak üzere üç farklı aşamada ele alınabilmektedir. Geleneksel yöntemlerle üretilen eserlerin tekil ve özgünlükleri, mekanik yeniden üretim yöntemleriyle son bulmuştur. Teknoloji ile birlikte gelişen hızlı tüketim kültürünün yükselmesi ve bu bağlamda karşılaşılan farklı üretim biçimlerinin artması şeklinde kendini göstermektedir. Medya ve internet kullanımının yaygınlaşması sınırları esneterek sanat ortamı içinde bir küreselleşme alanı açmıştır. Adorno, kültürün her şeye benzerlik bulaştırdığını ve teknolojinin yayılması ile sanata erişim olanaklarının artmasının kültür benzeşmelerine neden olduğunu ifade etmiştir. (Adorno, 2008, s.19). Bu sayede gelişen sanat ve sanatçı hareketleri, küresel bir terminolojinin oluşmasına imkân tanımıştır.

Sanayi Devrimi ve makineleşmenin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan teknik yenilikler, 1830'larda fotoğrafın bulunmasıyla yeniden-üretim ve kitle iletişiminin olanaklı duruma gelmesi geleneksel yöntemlerle üretilen eserleri daha geniş kitlelere ulaştırmıştır. Bilgisayar aracılığıyla ve sayısal yoldan imge üretimi ve sanal eserler üretme günümüzde dijital yöntemle birlikte yaygınlaşmıştır (Sağlamtimur, 2010, s. 216). El işçiliğinin yerini dijitalleşmeye bırakması, Web teknolojilerindeki yazılım ve kodlama teknikleri sanatın piyasalaştırılmasına hız kazandırmıştır. Bu da 'eser ve tasarım' arasında bir ilişkisellik olgusunu ortaya çıkarmıştır. Nihai olarak, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve teknolojik 'ilerlemenin' etkisi coğrafyaları özgün alanlar olmaktan çıkarmış, sanatın geniş kitlelere ulaşmasına imkân sunarak ortak duygulanımlar yaratmıştır. Nitekim sanat, iletişim işlevini de bünyesinde barındırmaktadır.

Geçiş döneminde olduğumuz bu günlerde; geleceğin sanatçıları belki de bilgisayarsız bir dünyayı asla tanımayacaklar ve teknoloji ile yaratılan sanat ile diğer çağdaş sanat türleri arasında ayırım yapmak pek mümkün olmayacak. İçinde yaşadığımız teknoloji çağında, sanatsal yenilikle teknolojik yeniliğin birlikte anılmasının sanat pratikleri adına amaca dönüşmesi gibi sanatın özerkliğine dair bazı sıkıntılar doğuracağını da göz önünde bulundurmak gerekir. Sanatın işlevi sadece yenileşme ve ilerleme olmadığı için diğer bütün alanlar gibi teknolojiden de sadece bir kullanım alanı olarak faydalanılmaktadır. Öte yandan günümüz teknoloji

kültürünü ve yaşamsal sorunların dayattığı deneyimleri, çağdaş medya araçlarını kullanarak yorumlamanın gereği ön plana çıkmaktadır (Şahiner, 2014, s. 100-101).

1970'lerin başlarında yüksek maliyetli bilgisayar teknolojisine dayalı çalışmalar geleneksel müzelerde kolaylıkla sergilenemeyecek özellikler taşımaktaydılar. Kurulum ve teknolojik erişim gibi teknik sorunlardan kaynaklı sanat piyasasında yer bulması ve pazarlanması zor olan işlerdi. Baudrillard ve Adorno' nun eleştirisinin aksine günümüzde artık dijital sanat, müzelerde ve galerilerde kendine alan açmayı başararak kalıcılığını devam ettirmektedir. Dijital sanat ve çağdaş sanat arasındaki algılanan farklılıkların çoğu bulanıklaştığından, çağdaş sanat başlığı içerisinde kendine yer bulmaktadır. Örneğin; dijital sanatın ilk öncülerinden sayılan, ilk bilgisayar grafiklerini yapan Amerikalı matematikçi ve sanatçı Ben Laposky, 1950'li yılların başında teknolojiyi kullanarak, dalga formlarından elektronik görüntüler yaratmıştır. Soyut Geometrik Resim, Kübizm, Senkronizm ve Fütürizm gibi klasik akımlardan esinlenmiş ve çalışmalarını ilişkilendirdiği sanat formları arasında Op Sanat'ı göstermiştir (Çokokumuş, 2012, s. 54).

Görsel 4. Ben Laposky 500004404, 1952 ca.³

Tatsuo Miyajima, Japonya'nın Ibaraki eyaletinde Moriya'da yaşayan bir Japon heykeltıraş ve enstalasyon sanatçısıdır. Çalışmalarında sıklıkla dijital LED sayaçları kullanmaktadır ve özellikle Budist düşünce bağlamında zaman ve mekânın işlevi ve önemi ile ilgilenmektedir.

Görsel 5. Tatsuo Miyajima, Hoto, 2008

³ Bir matematikçi ve sanatçı olan Laposky, analog elektronik tarafından oluşturulan hareketli görüntülerle dolu bir osiloskop ekranını fotoğrafılayarak "Oscillons" adını verdiği erken elektronik sanatı yarattı.

Refik Anadol, siteye özgü kamusal sanat alanlarında parametrik veri heykel yaklaşımı ve canlı ses/görsel performans alanlarında yoğun kurulum yaklaşımı ile çalışmakta, özellikle eserleri ile mimari ve medya sanatlar arasında karma bir ilişki yaratarak dijital ve fiziksel varlıklar arasındaki alanı araştırmaktadır.

Görsel 6. Refik Anadol, Birbirine Bağlı. Küresel Uçuş Ağı Veri Çizimleri, 2018⁴

Sonuç ve Öneriler

Sanayi devriminin, modernleşme bağlamında sanat eseri ve sanatçının dönüşüm sürecine etkisi incelendiğinde; öncelikle bu sürecin üretimin egemen olduğu emek gücünün yerini, makineleşme ve seri üretimin arttığı ekonomiye geçiş süreci oluşturduğu bilinmektedir. Bu bağlamda insanın alet yapma olgusunun bilimle birleşmesi, sanayi ürünlerinin pazarda kendilerine yer bulmak için sanata ve sanatçıya ihtiyaç duyulduğu bir süreç olmuştur. Endüstride yaşanan gelişmelerin üretim yöntemlerinin sürecini de belirlediği görülmektedir. Modernleşme ve sanayi devrimi ile başlayan değişim, endüstride olduğu gibi sanatta da özellikle malzeme çeşitliliğinin artmasının da katkısı ile yeni üretimler ve formlar yaratılmasına etki sağlamıştır. Üretilen sanat eserleri yeni etkileşimler ve yeni formlarla farklı bakış alanları yaratırken, estetik alandaki yeniliklerde tasarıma yeni bakış açıları yaratmada ve kuramsal tartışmalarda önemli rol oynamıştır. Walter Benjamin “Teknik Olarak Yeniden Üretilebilirlik Çağında Sanat Yapıtı” metnin de fotoğrafın sanat eserinin aurasına zarar verdiğini ifade etmiştir (Benjamin, 2020). Diğer yandan bu durum fotoğraf, video, hazır nesne kullanımı gibi yeni alanları ortaya çıkmış ve sanatta farklı bakış açıları yaratmıştır. Bu süreçte sanatçıların da geniş bir modernite anlayışı içinde ‘üretici’ olarak, yapılan eserin de ‘iş’ olarak anılmasına yol açmıştır. Bu da sanat için sanat ya da iş için iş anlayışını beraberinde getirmiştir. Sanatın piyasalaştırılma arzusu, tüketim odaklı bir terminoloji oluşmasında azımsanmayacak derecede etkin olmuştur. Bunun yanı sıra sanat dünyasında çok çeşitli malzemelerin ve araçların kullanılmasıyla birlikte yeni ilkeler, unsurlar ve sanatsal elemanlar sanata kazandırılmaya başlanmıştır. Teknoloji ve yeniden üretim ile birlikte geleneksel yöntemlerle üretilen eserlerin tekil ve özgün ontolojileri eleştirel olarak ele alınır hale gelmiştir.

Medya ve iletişim araçlarının yaygınlaşması sınırları esneterek küresel sanat ve sanat hareketlerine imkân tanımıştır. El işçiliğinin yerini dijital tasarımlar, web tasarımları, yazılım ve

⁴ Küresel Uçuş Ağı Veri Çizimleri, Charlotte Douglas Uluslararası Havaalanı'ndaki (CLT) operasyonel verilerin gizli değişimini sürekli değişen bir soyut form, renk ve simüle edilmiş doku paketi olarak gösteren dijital bir sanat eseridir.

kodlama teknikleri kullanılarak işler üretilmesi 'eser' ve 'tasarım' arasındaki ilişkiselliği ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte teknolojik yenileşme ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması sanatın daha geniş kitlelere ulaşmasına ve ortak duygulanım alanları yaratılmasına katkı sağlamıştır.

Nihayetinde sanatın işlevi sadece yenileşme ve ilerleme olmadığı için diğer bütün alanlar gibi teknolojiden de yalnız bir kullanım alanı olarak faydalanmaktadır. Günümüz sanatına bakıldığında, teknolojik yeniliklerin ve yaşamsal sorunların dayattığı olguları yeni medya araçlarını kullanarak yorumlama gereksinimini ön plana çıkarmayı hedeflediği gözlemlenmiştir. Son zamanlarda dijital sanatın kendisine müzelerde ve galerilerde alan açmaya başlamış ve çağdaş sanat başlığı altında yer alarak kendi sürecini devam ettirdiği görülmüştür. Sonuç olarak Endüstri devrimi ve sonrasında yaşanan gelişmelerin, sanat dünyasına gerek malzeme bolluğu gerekse sanat üretimi ve kültür etkileşimi açısından sayısız katkı ve kazanımlar sağladığı görülmüştür. Buna karşın sanatın seri üretim bandında, hızlı ve siparişe yönelik işler üretilerek sanatçının tekrara düştüğü ve sanatsal değerinin arka plana atıldığı durumlarda gözlemlenmiştir.

Kaynaklar

- Adorno, T.W. (2008). Kültür Endüstrisi: Kültür Yönetimi. İstanbul: İletişim Yayınları
- Baudrillard, J. (2008). Tüketim Toplumu: Söylenceleri/Yapıları. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Baudrillard, J. (2011). Sanat Komplosu: Yeni Sanat Düzeni Ve Çağdaş Estetik 1. İstanbul: İletişim Yayınları
- Benjamin, W. (2020). Teknik Olarak Yeniden Üretilebilirlik Çağında Sanat Yapıtı. İstanbul: Zeplin Kitap
- Çokokumuş, B. (2012). Dijital Ortamda Kültür Ve Sanat. International Journal Of New Trends In Arts, Sports & Science Education, Volume1, Issue 3. <http://www.ijase.net/ojs/index.php/IJTASE/article/download/83/169> sayfasından erişilmiştir.
- Sağlamtimur, Z. Ö. (2010). *Dijital Sanat*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt/Vol.: 10 - Sayı/No: 3 : 213–238. https://www.academia.edu/553913/D%C4%B0J%C4%B0TAL_SANAT sayfasından erişilmiştir.
- Şahiner, R. (2015). *Çağdaş Sanatta Temsiliyet Krizi: Çağdaş Kuramlar Ve Güncel Tartışmalar*. İstanbul: Ütopya Yayınevi
- Yılmaz, E. (2010-Yaz). *Sanayi Toplumunda Sanatın İşlevselliği*. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:9 Sayı:33 (334-347) <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder/issue/6147/82539> sayfasından erişilmiştir.

Görsel Kaynaklar

- Görsel 1. Sanayi Devrimi Tablosu, <http://sanayi-devrimi.nedir.org/>, Erişim tarihi: 25.04.2019.
- Görsel 2. James Watt'ın Buhar Makinesi, <https://www.wikitarih.com/sanayi-devrimi-nedenleri-sonuclari/>, Erişim tarihi: 20.04.2019.
- Görsel 3. Marcel Duchamp, Çeşme, <https://www.tate.org.uk/art/artworks/duchamp-fountain-t07573>, Erişim tarihi: 09.06.2021.
- Görsel 4. Ben Laposky 500004404, <https://www.computerhistory.org/revolution/computer-graphics-music-and-art/15/208/563>, Erişim tarihi, 24.04.2019.
- Görsel 5. Tatsuo Miyajima, Hoto, <http://myartguides.com/fairs/art-basel-in-hong-kong-2016/tatsuo-miyajima-time-waterfall/>, Erişim tarihi: 15.04.2019.
- Görsel 6. Refik Anadol, Birbirine Bağlı, <http://refikanadol.com/works/interconnected-clt/>, Erişim Tarihi: 10.04.2019.